

DOI: 10.38004/sobad.1749878

İSLAM KAYNAKLARINDA VE MODERN DÖNEM SÂBİİLİK'TE TANRI TASAVVURU

THE NOTION OF GOD IN MANDAEISM IN ISLAMIC SOURCES AND MODERN PERIOD

Arş. Gör.

Bedriye Mehtap TOSYALI

Kafkas Üniversitesi

Bedriye_79@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Alınma/Received: 24.07.2025

Kabul/Accepted: 30.09.2025

* Bu çalışma, yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalında 2019 yılında tamamlanmış olan "İslam Kaynaklarındaki Sâbiilik'le İlgili Bilgilerin Dinler Tarihi Araştırmaları Işığında Değerlendirilmesi" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Telif Hakkı: Bu çalışma Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License altında lisanslanmıştır [\(CC BY NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Copyright: This article is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License [\(CC BY NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ÖZ

Kur'an-ı Kerim'de ismen zikredilen dinî topluluklardan biri olan Sâbiilik (Mandeizm), tarihsel süreç içerisinde gerek İslam âlimleri gerekse modern dönemdeki araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Kur'an'da Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilikle birlikte anılan bu topluluk, Kur'an'ın indiği dönemde Araplar tarafından tanınan bir dini cemaat olarak kabul edilmiştir. Ancak söz konusu ayetlerde inanç esasları, ritüelleri ve yaşadıkları coğrafyaya dair doğrudan bir bilgi yer almaması, Sâbiiliğin hem klasik İslam kaynaklarında hem de çağdaş dinler tarihi literatüründe tartışmalı bir konu haline gelmesine neden olmuştur. Bu çalışmada, Sâbiilerin Tanrı tasavvuru incelenmiş; onların tek Tanrı inancı, aracı varlıklar (ruhanîler, yıldızlar, heyâkil) anlayışı ve düalist kozmoloji çerçevesinde Tanrı ile ilişkileri karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır. Araştırma sonucunda, İslam kaynaklarında Sâbiilerin tek Tanrı inancına sahip olmakla birlikte politeist yönleriyle tanımlandığı, modern dönemde ise Tanrı anlayışının belirgin biçimde düalist bir yapıda ortaya çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Sâbiilik, Harranlılar, Mandenler.

ABSTRACT

As one of the few religious communities mentioned by name in the Qur'an, the Sabians (Mandaeans) have been interpreted and defined in various ways by both classical Islamic scholars and modern researchers throughout history. Referred to alongside Jews, Christians, and Zoroastrians in Qur'an, Mandeans were regarded as a recognized religious group by the Arabs during the time of the Qur'an's revelation. However, these verses provide no explicit information about their core beliefs, rituals, or geographic location. This lack of detail has led to ongoing scholarly debate in both classical Islamic literature and contemporary religious studies. In this study, the Mandaean conception of God is examined; their belief in one God, their understanding of intermediary beings (spiritual entities, stars, and planetary forms), and their dualistic cosmology are analyzed through a comparative method. The findings indicate that in Islamic sources the Mandaeans are described as possessing a belief in one God while also being characterized by polytheistic aspects, whereas in modern period the conception of God appears in a distinctly dualistic form.

Keywords: History of Religions, "Sâbi", "Harrani", Mandaean.

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm'de adı geçen dinlerden biri olması bakımından dikkat çeken ve üç farklı ayette (Bakara 2/62, Maide 5/69, Hac 22/17) ismen zikredilen Sâbiîlik (Mandeizm), köken itibarıyla ilahî bir dindir. Ancak tarihsel süreç içerisinde çeşitli dinî, felsefî ve siyasî etkiler altında kalarak özgün yapısından uzaklaşmış ve kısmen ezoterik bir nitelik kazanmıştır. Kur'an'ın nazil olduğu dönemde gerek Müslümanlardan gerekse inanmayan cemaatten Hz. Muhammed'e (as) Sâbiîlerin kim olduğuna dair bir soru sorulmaması ve Sâbiîlerin; Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilerle bir arada bahsedilmeleri onların Araplar tarafından dini bir cemaat olarak bilindiklerini göstermektedir. Bununla birlikte her ne kadar o dönemde Sâbiîlerin kim olduğu noktasında bir tartışma söz konusu olmadıysa da sonraları İslam âlimleri ile modern dönemde Sâbiîlik hakkında çalışma yapmış kişiler arasında belirgin görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dine mensup insanların teolojik yaklaşımlarından ibadet anlayışlarına, cemaat yapılarından dillerine ve geleneklerine kadar birçok hususta farklı spekülasyonlar ortaya çıkmıştır.

Kur'an'da, Sâbiîliğin kökeni, inanç esasları ya da yaşadıkları bölge hakkında bilgi bulunmaması¹ bu dini topluluğu Dinler Tarihi açısından önemli bir araştırma konusu haline getirmektedir. Çünkü günümüzde mensuplarının sayısı azalmış olsa da Sâbiîlik, halen "Yaşayan Dinler" arasında değerlendirilmektedir. (Küçük&Tümer&Küçük, 2016; 183) Ayrıca bu inancın gnostik geleneğin son temsilcileri olarak görülmeleri ve kendilerine İslam literatüründe yer verilmiş olması Sâbiîlik'e duyulan ilgiyi arttırmış ve bu dinin teolojik açıdan incelenmesini gerekli kılmıştır. (Gündüz, 2018; 15) Yapılan araştırmalar, Sâbiîliğin ne olduğu ve bu inancı benimseyen toplulukların hangi inanç esaslarına sahip oldukları hususunda oldukça farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Klasik İslam kaynakları ile modern dönem araştırmaları arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu farklılıklar yalnızca Tanrı inancı bağlamında değil, peygamber, kutsal kitap ve ibadet anlayışı gibi temel dinî unsurlar açısından da dikkat çekmektedir. İslam kaynaklarında özellikle ilk dönem ve sonraki dönem âlimlerinin Sâbiîlik tasavvurları birbirinden farklılık arz etmekte; modern araştırmalarda ise bu inanç yapısı çoğunlukla gnostik ve düalist bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Sâbiîlik üzerine yapılacak teolojik incelemelerin sağlıklı bir temele oturabilmesi için, öncelikli olarak "Sâbiî" kavramının anlam çerçevesi netleştirilmeli ve bu kavramın tarihsel süreçte hangi dini, kültürel veya sosyo-politik bağlamlarda kullanıldığı açıklığa kavuşturulmalıdır.

2. SÂBÎİ KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ

"Sâbiî" dininin mahiyeti konusuna açıklık getirebilmek için İslam âlimleri öncelikle Sâbiî terimine yüklenen anlamlar üzerinde durmuş ve Kur'an'ın indiği dönemde bu terimin nasıl kullanıldığını tespit etmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede sabîi kelimesinin "değişmek, ortaya çıkmak, din değiştirmek, dönmek" anlamına gelen *sabaa-yasbau* fiil kökünden türediği ifade edilmektedir. Araplar bu fiili, "geceleri yıldızların görünmesi, birinin aniden çıkıp geldiği ya da devenin yönünü değiştirip geri dönmesi" gibi durumlarda kullanmışlardır. Ayrıca Hz. Muhammed (as) döneminde bir kimse İslamiyeti kabul ettiğinde ona dinini değiştirdi, başka dine girdi anlamında Sâbiî denildiği bilinmektedir. (et-Taberi, 1996; 228-229) Bu bağlamda Hz.

¹ "Şüphe yok ki, iman edenler, Yahudiler ve Sâbiîlerden her kim Allah'a ve Ahiret Gününe gerçekten inanır ve salih bir iş yaparsa, elbette bunların Rableri yanında mükâfatı olacaktır. Onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir." Bakara 2/62; "İman edenler, Yahudiler, Sâbiîler ve Hristiyanlardan Allah'a ve Ahiret Gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur. Onlar üzülecek de değildirler." Maide 5/69; "Mümin olanlar, Yahudi olanlar, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Müşrik olanlara gelince, muhakkak ki Allah, bunlar arasında Kıyamet Gününde (ayrı ayrı) hükmünü verir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir." Hac 22/17.

Muhammed'in (as) de müşrik inancını terk edip yeni bir inanç sistemi savunduğu için Sâbiî olarak nitelendirildiği rivayet edilmiştir:

"Peygamber'i (s.a.v.) cahiliye dönemindeyken Zül Mecâz çarşısında "Ey insanlar! Lâ ilâhe illallah (Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur) deyin ki kurtulasınız" derken gördüm. İnsanlar etrafına toplanmışlardı. Arkasında, onun yalancı bir Sâbiî olduğunu söyleyen ve nereye giderse onu takip eden, iki yandan örülmüş saçlı ve parlak yüzlü bir adam vardı. Onun kim olduğunu sordum. Bana, Peygamber'in nesebinden bahsederek, onun Peygamber'in amcası Ebû Leheb olduğunu söylediler". (Ahmed b. Hanbel, 1999, c. 25, 404-405; c. 31, 342; c. 6, 400).

Bununla birlikte Müslümanların "Sâbiî" lafzını hoş karşılamadığı ve kendilerine Sâbiî denilmesine izin vermediklerini belirtmek gerekmektedir. Dönemin Müslümanları bu ifadeyi inançlarını tanımlamak için uygun görmemiştir. (Ünalın, 2002; 92) Örneğin, Cemil b. Ma'mer el-Cumahi, Ömer İbn-i'l Hattab (r.a) hakkında "Ey Kureys bakınız! Ömer Sâbiî oldu" deyince, Hz. Ömer bu söze "Hayır, ben Müslüman oldum" diyerek karşılık vermiştir. (İbn Hacer el-Askalânî, 1415, c. 1, 605; İbn Hişam, 1411; c. 2, 192)

Sâbiî kavramının ne anlama geldiği hususunda hem klasik kaynaklarda hem de modern araştırmalarda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin J. Petersen ve J. B. Segal'e göre bu kelime özelde belirli bir grubu tanımlamaktan ziyade "Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenler de dâhil olmak üzere Suriye, Irak ve Kuzey Arabistan'da yaşayan bütün Gnostik ve Helenistik grupları kapsayan genel bir terim" olarak kullanılmıştır. (Gündüz, 2018; 39). Bununla birlikte Kur'an'daki diğer kavramlar gibi Sâbiî teriminin de belirli bir dini topluluğu ifade ettiği kabul edilmektedir. Sâbiîlerin kutsal metinlerinde kullandıkları Manden dilinde bu terimin anlamı "vaftiz olmak (boy abdesti almak)" şeklinde açıklanmaktadır. (Drower & Macuch, 1963; 388-389) Nitekim Arap komşularının Sâbiîleri *Muğtasıla* yani yıkanan, vaftiz olan ismiyle de isimlendirmeleri de bu anlayışı desteklemektedir. Güney Irak'ta farklı inanç ve ibadet yapısına sahip olan ve eski Sâbiî âdetlerini devam ettirmeleri sebebiyle kendilerinin asıl Sâbiî oldukları düşünülen bu gruba "Manden", Nazoreen" veya "Soubba" adı verilmiştir. (Cerrahoğlu, 1962; 108) Bunun dışında Mandenlere nispetle Hristiyanlığın başlangıcında "ayrılıkçılar, heretik (sapık) mezhep anlamında 'Gnostikler' ve 'sır dini' ifadelerinin kullanıldığı da görülmektedir. (Gündüz, 2016; 23)

Sâbiî inancının ne zaman ve nerede ortaya çıktığı, tam olarak bilinmemektedir. Bu belirsizlik gerek Batı literatüründe gerekse İslami kaynaklarda Sâbiîliğin kökenine dair farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam kaynaklarında bu tartışmaların temelini İbn Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde yer alan ve Harranilerin "Sâbiî" ismini sonradan benimsediklerine dair rivayet oluşturmaktadır. Söz konusu rivayet bu topluluğun kimliği ve inanç yapısı hakkında günümüze kadar uzanan birçok spekülasyona zemin hazırlamıştır. Nitekim İslam düşünürleri arasında Sâbiîlerin kimliğiyle ilgili önemli görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı İslam âlimleri, Sâbiîleri çoktanrıci (politeist) bir inanç yapısına sahip bir topluluk olarak değerlendirirken, diğerleri söz konusu tanımlamanın aslen Harranilere ait olduğunu ileri sürmüştür. H. 385 /M. 995'de vefat eden İbn Nedîm, Harranilerin Sâbiî ismini nasıl aldıklarına yönelik bilgiyi *el-Fihrist* adlı eserinde ayrıntılı şekilde aktarmaktadır. Buna göre, Halife Me'mun, hayatının son dönemlerinde Bizans üzerine gerçekleştireceği bir sefer öncesinde Mudar diyarına doğru yola çıkmıştır. Geçtiği yerlerde halkın yoğun ilgisiyle karşılaşan Halife, bu karşılama sırasında farklı giyim tarzları ve uzun saçlarıyla dikkat çeken Harranlı bir grupla karşılaşmıştır. Me'mun bu kişilere kim olduklarını sormuş, onlar da kendilerini "Harranlı" olarak tanıtmışlardır. Bunun üzerine Halife, onların Yahudi, Hristiyan ya da Mecusi olup olmadıklarını öğrenmek

istemiştir. Ancak Harranilerin bu sorulara olumsuz yanıt vermesi üzerine Me'mun, bu kişilere herhangi bir kutsal kitapları ya da peygamberleri olup olmadığını sormuştur. Harranlıların bu soruya da açık ve net bir cevap verememesi üzerine, Halife onların putperest oldukları sonucuna varmıştır. Bu bağlamda, onların İslam toplumunun bir parçası olamayacağını ve canlarının meşru sayılmayacağını ifade etmiştir. Harraniler, halihazırda cizye vergisi ödediklerini belirterek kendilerini savunmaya çalışsalar da Me'mun cizyenin yalnızca Kur'an'da adı geçen dinlere mensup topluluklardan alınabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle Harranilere ya Müslüman olmaları ya da Kur'an'da ismi geçen dinlerden birine girmeleri için mühlet tanımış, aksi takdirde öldürüleceklerini belirtmiştir. Bu ciddi tehditle karşı karşıya kalan Harraniler, görünüşlerini değiştirmiş, uzun saçlarını kesmiş ve dış görünüşlerini daha sıradan hâle getirmiştir. Bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiş, bir kısmı ise Müslüman olmuştur. Ancak inançlarında ısrarcı olan küçük bir grup, kendilerine yeni bir kimlik arayışına girmiştir. Bu süreçte, bir öneri üzerine "Sâbiî" ismini benimsemişler ve Halife Me'mun'un seferden dönüşü sırasında bu kimlikle kendilerini tanıtmışlardır. Böylece, miladi 833 yılından itibaren "Harranlı Sâbiîler" olarak anılmaya başlamışlardır (İbn Nedîm, 2017; 813-815).

Harranilerin Sâbiî ismini almalarına ilişkin diğer önemli bir kaynak ise H. 440/ M.1061'de vefat eden ünlü bilim adamı el-Biruni'dir. Biruni, Harranilerin bu ismi Abbasiler Döneminde zımmî sayılarak zımmî hukukundan yararlanabilmek amacıyla aldıklarını belirtir. Ona göre H. 228'ten önce bu topluluk putperestler, puta tapanlar ve Harraniler olarak adlandırılmaktayken, söz konusu tarihten sonra Sâbiî adıyla tanınmaya başlamışlardır. (el-Bîrûnî, 1879; 315)

Yukarıda aktarılan Harranilerin Sâbiî ismini almalarına ilişkin rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, İslam kaynaklarında "Sâbiî" isminin kimlere atfedildiği zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Nitekim klasik kaynaklar, Sâbiîliğin homojen bir yapıya sahip olmadığını, zamanla kendi içerisinde çeşitli inanç gruplarına ayrıldığını belirtmektedir. Erken dönem İslam âlimleri, Sâbiîlerin yaşadıkları bölge ve temel inançları konusunda birbirine daha yakın bilgiler verirken, Me'mun sonrası dönemde yazılan eserlerde bu isim altında Harranlılar gibi putperest gruplara da yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda, Abbasi Halifesi Me'mun'un vefat yılı olan M.S. 832-833 (H. 218) tarihinden itibaren, "Sâbiî" teriminin kapsamının genişlediği ve geleneksel Asur-Babil politeizmini sürdüren bazı toplulukları da içerdiği anlaşılmaktadır. (Sarıkçioğlu, 2016; 117)

Sâbiîler, dinlerinin kökeninin oldukça eskiye dayandığını ve prototipik bir inanç sistemi olduğunu ileri sürmektedirler. Ancak tarihî veriler, bu iddiayı destekleyecek ölçüde erken bir döneme işaret etmemektedir. Sarıkçioğlu'na göre, Sâbiîliğin tarihi yaklaşık iki bin yıl öncesine dayanmakta olup, bu inanç sistemi Filistin-Ürdün bölgesinde ortaya çıkan heterodoks Yahudi toplulukları arasında şekillenmiştir. (Sarıkçioğlu, 2016; 118) Bu konuya dair mevcut kaynakların tamamı Milattan sonraki dönemlere, İslamî literatür ise genellikle M. 7. yüzyıla ve sonrasına aittir. Sâbiîlerin tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim içinde olması, onların senkretik bir inanç yapısı geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Bu etkileşimler hem yaşadıkları bölgelerin hem de ilişki kurdukları toplulukların Sâbiîliğin menşesinde rol oynayabileceği düşüncesini doğurmuş ve dolayısıyla dinin kökenine dair çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam âlimlerinden İbn Nedîm, bu konuda farklı bir yaklaşım sergileyerek Sâbiîliğin Elkesâlik mezhebinin kurucusu el-Hasâ'ih (Alchasai) tarafından teşekkül ettirildiğini, başlangıçta Maniheizm çerçevesinde şekillendiğini ve zamanla bu yapıdan ayrılarak müstakil bir dini topluluk hâline geldiğini ileri sürmüştür. (İbn Nedîm, 2017; 328, 340) Mevdûdî ise Sâbiîleri iki gruba ayırmaktadır. Ona göre birinci grup, Irak'ın kuzey bölgelerinde yoğun olarak yaşayan ve vaftiz uygulamasına sahip bulunan Hz. Yahyâ (a.s.)'nin takipçileridir. İkinci grup ise

inançlarını Hz. Şî't (a.s.) ve Hz. İdrîs (a.s.) gibi peygamberlere dayandıran, tabiat olaylarının gezegenler aracılığıyla meydana geldiğine ve bu gezegenlerin de melekler tarafından idare edildiğine inanan yıldızperest bir topluluktur. Mevdûdî, bu ikinci grubun merkezinin Harran olduğunu ve inançlarının tüm Irak coğrafyasına yayıldığını ifade etmektedir. (Mevdudi, 1991, c. 3; 351)

K. Kessler, W. Anz, H. Zimmern ve W. Brandt gibi Batılı araştırmacılar, Sâbiî geleneğinde eski Babil inançlarına ait unsurların belirgin biçimde yer aldığına dikkat çekmiş ve bu nedenle Sâbiîliğin kökeninin Babil dinine dayandığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüş, Sâbiîlikte baştan sona hâkim olan Gnostik dünya tasavvuruyla da desteklenmiş ve J. B. Segal gibi çağdaş araştırmacılar tarafından da savunulmuştur. (Gündüz, 2018; 37) Bu yaklaşıma paralel olarak, klasik İslam düşünürlerinden el-Bîrûnî de Sâbiîliğin menşeinin Babil olduğunu belirtmiştir. Bîrûnî'ye göre, Babil sürgünü sonrası Yahudilerin bir kısmı Kudûs'e geri dönerken, bir kısmı ise Babil'de kalmayı tercih etmiş ve bu topluluk, çevre kültürlerin etkisiyle tıpkı Samirîlerde olduğu gibi yeni bir inanç yapısı oluşturmuştur. Benzer biçimde Muhammed Hamidullah da *Aziz Kur'an* adlı eserinde Sâbiîliğin aslının Babil'e dayandığını ve bu topluluğun yıldızlara tapan bir inanç sistemi geliştirdiğini ifade etmiştir. (Hamidullah, 2016; 23)

3. SÂBİİLERİN TANRI İNANCI

Geçmişten günümüze bireysel olarak inanmayanlar bulunsa da genel olarak dinî geleneklerin merkezinde Tanrı inancı yer almaktadır. Ancak Tanrı tasavvuru, her dinin kendi özgün teolojik yapısı içinde farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. (Eroğlu, 2013; 42) Sâbiî inancı da Tanrı kavramına yer vermekle birlikte, bu konudaki anlayış hem klasik İslam kaynaklarında hem de modern araştırmalarda farklı biçimlerde yansıtılmıştır. İslam kaynaklarında Sâbiîlerin inanç sistemi ele alınırken, genellikle Tanrı inançları, melek tasavvurları ve aracı varlıklara yüklenen anlamlar üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda en kapsamlı bilgilerden biri, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde yer almaktadır. Bununla birlikte diğer kaynaklarda yer alan bilgilerle karşılaştırıldığında kaynaklar arasında genel bir tutarlılık bulunmamakta ve homojen bir yapı arz etmemektedir. Bu çerçevede, öncelikle İslam kaynaklarında yer alan bilgiler ışığında Sâbiîlerin Tanrı anlayışı ele alınacak, ardından modern dönemde yapılan araştırmalar doğrultusunda bu inanç sistemine ilişkin ortaya konulan yaklaşımlar değerlendirilecektir.

3.1. İslam Kaynaklarına göre Sâbiîler'in Tanrı İnancı

İslam kaynaklarında Sâbiîlerin inançlarına dair bilgiler oldukça sınırlıdır ve bu bilgiler, onların gerçek inanç sistemlerini kesin olarak ortaya koymak için yeterli değildir. Rivayetlerde genellikle Sâbiîlerin, meleklerle ya da yıldızlara tapan bir topluluk oldukları ifade edilmektedir. Ayrıca, onların Mecusiler ile Hristiyanlar arasında veya Yahudiler ile Mecusiler arasında bir konumda yer aldıkları da ileri sürülmüştür. (Ebû Mansur el-Mâtürîdî, 2015, c. 1, 174) Başka bir görüşe göre ise Sâbiîler, Yahudilik ve Hristiyanlık arasında yer alan, tek tanrı inancına sahip bir dinî grup olarak tanımlanmaktadır. Abdurrahman b. Zeyd (ö.798) ve Vehb b. Münebbih (ö.114) gibi bazı İslam âlimleri Sâbiîlerin tevhid inancına sahip olduklarını savunurken, Katâde, Halil, Hasan el-Basrî, İbn Ebî Nüceyh ve Süddî gibi diğer âlimler ise onların meleklerle taptıklarını iddia etmişlerdir. (Fahrüddin er-Râzî, 1988, c. 3, 56) Bununla birlikte, bazı araştırmacılar Sâbiîlerin tek bir Tanrı inancına sahip olduklarını, ancak O'na doğrudan ulaşmanın mümkün olmadığı düşüncesiyle çeşitli ruhani araçlara yöneldiklerini belirtmektedir. Bu görüşe göre Sâbiîler, Tanrı'yı layıkıyla tanıyabilmek, O'na nasıl ibadet edilmesi gerektiğini öğrenebilmek ve ilahi buyrukları doğru anlayabilmek amacıyla bu araçlara başvurumaktadırlar. Ancak burada söz

konusu edilen araçlar maddi değil, tamamen ruhani varlıklardır. Çünkü Sâbiî inancına göre, ruhani varlıklar saf ve lekesiz yapılarıyla Tanrı'ya en yakın olan varlıklardır. (eş-Şehristânî, 2013; 200)

Zaman içerisinde, ruhaniler yalnızca aracı varlıklar olarak görülmekle kalmamış, bazı Sâbiî toplulukları tarafından ibadet edilen kutsal varlıklar haline getirilmiştir. Bu düşünceyi benimseyen grup, Ashâbu'r-Ruhâniyât olarak adlandırılmaktadır. Bu gruba göre, Sâbiîliğin özünü, insanları Allah'a yakınlaştıracığına inanılan ruhanî varlıklara, yani meleklerle ibadet etmek oluşturmaktadır. (Ez-Zemahşerî, 2017, c. 1, 397-398) Sâbiî inancında, ruhaniler Tanrı'ya en yakın ve maddi özelliklerden tamamen arınmış varlıklar olarak kabul edilmiştir. Zamanla bu varlıklar, Tanrı ile diğer mahlukat arasındaki aracı rolünün ötesine geçerek, doğrudan üstün ve yüce varlıklar olarak görülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte İslam âlimleri arasında, Sâbiîlerin meleklerle taptığına dair birçok farklı görüş bulunmaktadır. Örneğin Taberî, Hasan el-Basrî'den aktardığı bir rivayette, Irak bölgesinde yönetici olan Ziyad b. Ebîhî'nin Sâbiîlerle karşılaştığında, başlangıçta onlardan cizye vergisini kaldırmayı düşündüğünü; ancak onların meleklerle ibadet ettiklerini öğrenince bu kararından vazgeçtiğini bildirmektedir. Ayrıca bir diğer önemli İslam âlimi olan Katâde b. Diâme de Sâbiîlerin günde beş vakit namaz kıldıklarını, güneşe tazimde bulunduklarını ve meleklerle taptıklarını ifade etmiştir. (Et-Taberî, 1996, c. 1, 228-229; Fahrüddin er-Râzî, 1988; c. 3, 56; Sicistânî, 1995; 295-296)

Abdurrezzak el-Hasanî'nin aktardığı bilgilere göre, Sâbiîler melekleri doğrudan göremedikleri için, kâinatı yönettiklerine inandıkları ve heyâkil olarak adlandırılan büyük varlıklar aracılığıyla ruhani varlıklara yakınlaşmayı amaçlamaktadır. Burada heyâkil, yedi gezegenden oluşan yıldızlar anlamına gelmektedir. Sâbiî inancına göre, yıldızlar ruhların ikametgâhıdır; gerçekte ise evreni yöneten asıl güç ruhların kendisidir. Yıldızlar ile ruhlar arasındaki ilişki, insan bedeni ile nefsi arasındaki ilişkiye benzetilmektedir. Bu nedenle, her ruhun kendisine ait bir yıldızı, her yıldızın da bir feleği (yörüngesi) vardır. (Abdurrezzak el-Hasanî, 1931; 17)

Sâbiî inancında, yıldızların kendi aralarında hiyerarşik bir düzene sahip oldukları kabul edilir ve Kutup Yıldızı'nın bu sistemde özel bir konumu olduğu düşünülür. Sâbiîler, Kutup Yıldızı'nı kible edinirler ve tüm farz ibadetlerini bu yıldızla yönelerek yerine getirirler. Ayrıca inşa ettikleri ibadet mekânlarının da yönü, doğrudan Kutup Yıldızı'na doğru ayarlanır. Kutup Yıldızı'na atfedilen bu ayrıcalıklı konumun nedeni, onun sabit bir yıldız olmasıdır. Diğer yıldızlar belirli zaman dilimlerinde görünürken ve bazı vakitlerde kaybolurken, Kutup Yıldızı mevsimlerden bağımsız olarak tüm gece boyunca görünür durumda kalmaktadır. Bu nedenle, Sâbiîler için Kutup Yıldızı en üstün konumda yer alırken, diğer yıldızlar onun ardından gelmektedir. Ay ve Güneş ise hem batmaları hem de tutulmaları nedeniyle, yıldızlardan sonra gelen bir dereceye sahiptirler. (Abdurrezzak el-Hasanî, 1931; 9-10)

Bu konuda ileri sürülen bir diğer görüş, Sâbiîlerin kendi içinde farklı gruplara ayrıldığını göstermektedir. İslam âlimleri, Sâbiîler arasında "Eshâbu'l-Eşhâs" olarak bilinen başka bir gruptan da bahsetmektedirler. Rivayetlere göre, Eshâbu'l-Eşhâs, yedi gezegenin doğup battığını, geceleri görünüp gündüzleri kaybolduklarını düşündükleri için, gözlerinin önünde sürekli bulunacak putlar yapmışlardır. Bu gruba göre insanlar, bu putlar aracılığıyla "heyâkil" adı verilen yedi gezegene, gezegenler vasıtasıyla ruhani varlıklara ve nihayetinde ruhaniler aracılığıyla da âlemin yaratıcısı olan Allah'a yaklaşmayı amaçlamaktadır. İslam bilginleri, yeryüzünde putperestliğin ilk ortaya çıkışını da bu inanç sistemine dayandırmaktadırlar. (eş-Şehristânî, 2013; 201) Nitekim, İslam öncesi Arap toplumlarında da bu inanca sahip kimselerin

bulunduğu bilinmektedir. Bu husus Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: “Onlar şöyle derler: Biz onlara (putlara) sadece bizi Allah’a daha çok yaklaştırsınlar diye tapıyoruz.” (Zümer, 39/3).

Sâbiîler içerisinde son olarak üzerinde durulması gereken grup Hırnâniyye'dir. Bu grubun inancına göre, yaratıcı hem teklik hem de çokluk özelliğine sahiptir. Zâtı itibarıyla bir olan Tanrı, ilk ve ezeli varlık olarak kabul edilmektedir. Ancak çokluk yönü, O'nun görünen varlıklarda farklı şekillerde tezahür etmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Tanrı'nın bu varlıklar aracılığıyla görünür olması, zatında herhangi bir eksilme veya değişim meydana getirmemektedir. (eş-Şehristânî, 2013; 270) Bu grubun en dikkat çekici yönlerinden biri ise tenasüh (ruh göçü) ve hulûl anlayışlarına sahip olmasıdır. Onlara göre evren, döngüsel bir biçimde sürekli tekrarlanan yaratılışlardan oluşmakta; geçmişte yapılan eylemler sonraki hayatlarda karşılığını bulmaktadır. Hulûl düşüncesi ise Tanrı'nın ya zatiyla ya da zatının bir parçasıyla varlıklarda tecelli etmesi şeklinde yorumlanmıştır. (eş-Şehristânî, 2013; 270-271)

İslam kaynaklarında Sâbiîlerin Tanrı tasavvuru hakkında aktarılan bilgiler, homojen bir bütünlük arz etmemektedir. İslam âlimleri, Sâbiîlerin kadim bir dini mirasa sahip olduklarını, mevcut farklılaşmaların ise birdenbire değil, zaman içerisinde ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, Sâbiîleri çeşitli gruplara ayırarak her grubun Tanrı anlayışının farklı olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, ruhani varlıklara tapanlara “Ashâbu'r-Ruhâniyyât”, yıldızlara ibadet edenlere “Ashâbu'l-Heyâkil”, putperestlere “Ashâbu'l-Eshâs” ve tenasüh ile hulûl inancını benimseyenlere ise “Hırnâniyye” ismi verilmiştir. Bu tasnif, Sâbiîliğin İslam kaynaklarında yekpare bir yapıdan ziyade, zamanla çeşitli inanç katmanlarıyla şekillenmiş çok katmanlı ve senkretik bir dinî sistem olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Nitekim bu farklılaşma, yalnızca Tanrı anlayışında değil, kozmoloji, ibadet pratikleri ve kutsal varlıklar hiyerarşisinde de kendisini göstermektedir. Bu çerçevede İslam âlimlerinin yaptığı sınıflandırmalar, hem Sâbiî inanç sisteminin zamanla geçirdiği evrimi ortaya koymakta hem de dönemin teolojik ve kozmolojik kabulleri doğrultusunda yorumlandığını göstermektedir.

Modern dönem araştırmalarında ise Sâbiîler, taptıkları varlıklara göre değil, yaşadıkları coğrafi bölgelere göre sınıflandırılmıştır. Bu yaklaşıma göre, Harran'da yaşayanlar Harrânîler, Vâsıt bölgesinde yaşayanlar ise Vâsıt Sâbiîleri olarak adlandırılmıştır. Araştırmacılar, putperest eğilimleri olanların Harrânîler, gerçek Sâbiîlerin ise Betayih bölgesinde yaşayan topluluklar olduğunu iddia etmektedir. Ancak İslam âlimlerinden Cessâs (ö.370), Harrânîler ile Vâsıt Sâbiîleri arasında böyle bir ayrım yapmamış; her iki grubun da aynı kökene sahip olduğunu ve inançlarının temelinde putperestliğin yer aldığını savunmuştur. Cessâs'a göre, bu grupların tamamı yedi gezegeni ilah olarak kabul etmekte ve onlara tapınmaktadır. (er-Râzî el-Cessâs, h. 1405, c. 3, 326-329)

İslam kaynaklarında Sâbiîlerin Tanrı tasavvuruna ilişkin bilgiler oldukça sınırlı olmakla birlikte, bu eksiklik Dinler Tarihi alanında yapılan modern araştırmalarla giderilmeye çalışılmaktadır. Günümüz çalışmalarına göre, Sâbiî literatüründe meleklerle dair bir inançtan söz etmek mümkün değildir. Bunun, esasen bir yanlış anlamadan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Arapçadaki *melek* (çoğulu *melâike*) kelimesinin Manden dilindeki karşılığı “Malka”dır. Her ne kadar bu terim bazı durumlarda “melek” anlamında kullanılsa da, Sâbiî (Manden) metinlerinde çoğunlukla “kral” veya “lider” anlamına gelmektedir. (Drower, R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, 243-244.) Ayrıca Malka kelimesi, Işık âlemi'ne ait iyi ruhları ifade etmek için de kullanılmıştır. Nitekim ışık âleminin en yüce varlığı olan Işık Kralı, *Malka d Nhura* olarak adlandırılmakta ve Sâbiîler, en üstün ilahî varlık olarak gördükleri Işık Kralı'na bu isimle dua etmektedirler. Bu

terime, Sâbiî dualarında, literatüründe ve dini metinlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. (Gündüz, 2018; 47)

3.2. Modern Dönemde Sâbiîlerin Tanrı İnançları

İslam kaynaklarında Sâbiîliğin kökeni, Şit b. Adem'den başlayarak İbrahim (a.s) dönemine kadar götürülmektedir. Buna karşın modern dönem araştırmaları, Sâbiîliğin—her ne kadar kendilerini ilk dinin temsilcileri olarak görseler de—esas itibarıyla Yahya (a.s) dönemiyle birlikte tarih sahnesine çıktığını ve günümüze dek varlığını sürdürdüğünü ileri sürmektedir. Bu iki yaklaşım arasında dikkate değer farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle Yahya (a.s) sonrası süreçte Sâbiîlik, gnostik unsurların etkisiyle önemli bir dönüşüm geçirmiş; böylece düalist bir Tanrı tasavvuruna sahip, ezoterik ve sır merkezli bir inanç sistemi hâline gelmiştir.

Modern dönemde yapılan çalışmalarda Sâbiîlerin inanç sisteminde, gnostik bir dünya görüşü belirleyici bir rol oynamıştır. Bu inanç yapısının temelinde ikili (düalist) bir Tanrı tasavvuru yer almıştır. Bu düalist anlayışa göre, bir yanda “ışığı, aydınlığı, yaşamı, bereketi ve iyiliği temsil eden “ışık âlemi”, diğer yanda ise karanlığı, yokluğu, çirkinliği, eksikliği ve kötülüğü simgeleyen “karanlık âlemi” bulunmaktadır. Işık âleminin en yüce varlığı, “Yüce Hayat”, “Kudretli Ruh” ve “Yücelik Efendisi” gibi unvanlarla anılan Malka d Nhura (Işık Kralı)’dır. Buna karşılık, karanlık âleminin başında ise, sayısız kötü varlığın yaratıcısı olduğuna inanılan ve “Büyük Canavar” olarak tanımlanan Malka d Hşuka yer almaktadır. (Küçük, Tümer & Küçük, 2016; 186-187)

Manden inancına göre Işık Kralı (Malka d Nhura), her türlü eksiklikten uzak olup en yüce ve kusursuz niteliklerle donatılmıştır. Buna karşılık, Karanlık âleminin hükümdarı olan Malka d Hşuka da Işık Kralı gibi ezeli ve ebedi bir varlık olarak kabul edilmektedir. Ancak Malka d Hşuka’nın çevresi, Işık Kralı’ndan farklı olarak, sayısız kötü varlık, dev, şeytan ve karanlık ruhlarla doludur. Kendi âlemi içerisinde en güçlü varlık olarak görülür. Kutsal metinlerde, başı aslana, gövdesi ejderhaya, kanatları kartala, sırtı kaplumbağaya ve el ile ayakları canavara benzeyen bir suretle tasvir edilmektedir. Ayrıca, istediği zaman bedenini devasa boyutlara ya da çok küçük hallere dönüştürebilen; cinsiyet ve şekil değiştirme yeteneğine sahip olan ve gerektiğinde görünmez olabilen korkutucu bir varlık olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, Malka d Hşuka her ne kadar korkutucu ve güçlü özelliklere sahip olsa da gerçek bilgidен mahrum, hakikati idrak edemeyen bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Kutsal metinlerde kendisine “aptal”, “cahil” ve “kibirli” gibi sıfatlar nispet edilmiştir. (Gündüz, 2018; 99-100)

Sâbiî teolojisinde, karanlık ve kötülükle ilişkilendirilen iki farklı varlık türünden söz edilmektedir. Bunlardan ilkinin, daha önce değinilen ve doğaları gereği kötü kabul edilen, kötülük tanrısı Malka d Hşuka’nın çevresinde yer alan varlıklar oluşturmaktadır. İkinci grup ise, esas itibarıyla karanlık âlemine ait olmayan, ancak ışık âleminden düşmüş veya oradan kovulmuş ışık varlıklarından meydana gelmektedir. Gnostik mitolojiye göre, bu düşüşün veya ışık âleminin dışına çıkarılmanın nedeni, günah işlemek ya da hata yapmak suretiyle cezalandırılma, ışık âleminden uzaklaştırılma ya da belirli bir amaç doğrultusunda kasıtlı olarak gönderilme şeklinde açıklanmaktadır. Bu gruba verilebilecek en önemli örnek, kötü güçlerin ve 7 gezegen ile 12 burcun annesi olarak tanımlanan Ruha’dır. Ayrıca Ruha ile Malka d Hşuka arasında da yakın bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Kaynaklarda Ruha’nın, Karanlık Kralı’nın annesi, kız kardeşi veya eşi olduğu yönünde farklı görüşler yer almaktadır. (Buckley, 1982; 60-84)

Sâbiî düalizmini şekillendiren karşıt iki varlık alanı arasında çift yönlü ve karmaşık bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkinin ilk boyutu, iki kutup arasında süreklilik arz eden düşmanlık, çatışma ve rekabet haliyle karakterize edilmektedir. Buna karşılık, söz konusu güçler her ne kadar zıt doğallara sahip ve sürekli mücadele hâlinde olsalar da birbirlerini tamamlayan ve birbirlerine bağımlı olan bir yapının unsurlarıdır. Nitekim bu iki güç, etle kemik gibi ayrılmaz bir karşıtlık içinde varlıklarını sürdürmektedir. (Gündüz, 2016; 94) Sâbiî kozmolojisine göre, evrenin nihai sona ulaşacağı anda tüm varlıklar yok olacak ve evren, arınmış bir şekilde yeniden var edilecektir. Karanlığın efendisi olan Malka d Hşuka, tıpkı Işık Kralı gibi ezeli ve ebedi bir varlık olmasından ötürü varlığını tamamen yitirmeyecektir. (Sarıkcıoğlu, 2016; 121)

Görüldüğü üzere modern dönem araştırmalarında klasik İslam kaynaklarında yer alan Sâbiîlerin yıldızlara ve gezegenlere taptıklarına dair iddiaların aksine, gnostik ve düalist bir Tanrı anlayışı ön plana çıkmıştır. Ayrıca, bu dönemde putperest inanç biçimleri bizzat Sâbiî topluluklar tarafından açıkça reddedilmiştir. Sâbiî kutsal metinlerinde, yıldızlara ve gezegenlere yöneltilen ibadetin kesin bir biçimde yasaklandığı ve bu tür eğilimlere karşı uyarılar yer aldığı ifade edilmektedir. Nitekim, Sâbiîlerin yıldızlara taptıklarını iddia eden kişi veya gruplara karşı cemaatin kutsal metinlerini delil göstererek yasal yollara başvurduğu da bilinmektedir. Bu çerçevede, XX. yüzyılın ilk yarısında Iraklı yazar Abdurrezzak el-Hasanî tarafından yayımlanan bir çalışmada, Sâbiîlerin yıldızların ilahî bir niteliğe sahip olduğuna inandıkları ve bu nedenle yıldızlara tapınmanın onların temel ibadet pratikleri arasında yer aldığı ileri sürülmüştür. Ancak bu iddia, özellikle Irak'ta yaşayan ve Arap komşuları tarafından Sâbiî olarak tanınan topluluk içerisinde ciddi bir rahatsızlığa yol açmış, dinlerinin temel öğretileriyle bağdaşmayan ve ağır bir itham olarak görülmüştür. Söz konusu suçlamaya karşılık, aralarında ganzibra (başrahip) unvanına sahip bir din adamının da bulunduğu bir grup Sâbiî, kutsal kitapları *Ginza Rabba*, *Qolasta* ve diğer metinleri yanlarına alarak mahkemeye başvurmuşlardır. Yıldızlara tapınmanın kutsal metinlerde açıkça lanetlendiği ve bu uygulamanın reddedildiği pasajlar Arapçaya çevrilerek, ilgili yazarın iddialarını çürütmek üzere mahkemeye delil olarak sunulmuştur. Neticede, bu deliller doğrultusunda yazar hakkında tazminat davası açılmıştır. (Drower, 1937; xvii vd.)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Sâbiîlik, Kur'an'da adı geçen ancak inanç esasları, ibadet şekilleri veya yaşadıkları coğrafya hakkında ayrıntılı bilgi olmayan dinî bir topluluktur. Bununla birlikte, vahyin indirildiği dönemde Hz. Peygamber'e Sâbiîlerin kimliğiyle ilgili herhangi bir sorunun yöneltmemesi ve Müslüman olan bireyler için zaman zaman "Sâbiî" ifadesinin kullanılması, bu kavramın Arap toplumu tarafından bilinen ve anlamı anlaşılan bir terim olduğunu göstermektedir. İlk dönem İslam âlimlerinden Abdurrahman ibn Zeyd, Kur'an'da Sâbiîlerin Müslümanlarla birlikte zikredilmesini, onların da tevhîdî (monoteist) bir inanca sahip olduğu yönünde yorumlamış; ancak bu görüş İslam düşüncesi içerisinde yaygınlık kazanmamıştır. Bilakis, İslam düşüncesinin büyük çoğunluğu Sâbiîleri çoktanrılı (politeist) bir inanca mensup, özellikle yıldızlara ve gezegenlere yönelik ibadet pratikleriyle öne çıkan bir topluluk olarak değerlendirmiştir. Nitekim İslamî literatürde, Sâbiîlerin Tanrı tasavvurunun temelinde bir yaratıcıya inanç bulunduğu, ancak bu yaratıcıya doğrudan ulaşmanın mümkün olmadığı düşüncesiyle melekler, yıldızlar ve "heyâkil" (göksel varlık temsilleri) gibi araçlara yönelmenin benimsendiği ifade edilmiştir. Başlangıçta bu aracı varlıklara yönelme, bir tür tazim ve saygı gösterme şeklinde anlaşılırken; zamanla bu yönelim doğrudan ibadet ve tapınma biçimine dönüşmüştür.

Sâbiî inancının zaman içerisinde çeşitli değişimlere uğramasında, bu topluluğun farklı kültürel ve inanç sistemleriyle temas hâlinde olması da önemli bir rol oynamıştır. Modern dönemde Filistin-Ürdün havzasında ortaya çıktığı düşünülen bu inanç sistemi, tarihsel süreçte yaşanan siyasi ve toplumsal baskılar nedeniyle farklı coğrafyalara yayılmış, bu da yerel dinî geleneklerle karşılıklı etkileşime zemin hazırlamıştır. Özellikle İran çevresiyle kurulan temas, Sâbiîliğin teolojik yapısında belirgin izler bırakmıştır. Bu süreçte, Mecusilik gibi dini inançlar başta olmak üzere İran'a ait çeşitli unsurlar, Sâbiî kozmolojisi ve Tanrı tasavvuru üzerinde etkili olmuştur. Bu etkilerin en dikkat çekici sonucu, Sâbiîliğin düalist bir Tanrı anlayışına yönelmesidir. Bununla birlikte, klasik İslam kaynaklarında "Sâbiî" teriminin özellikle Harranlılar tarafından Abbâsîler döneminde resmî statü kazanmak amacıyla benimsendiğine dair anlatılar, dini kimliğin tarih boyunca net ve homojen bir biçimde algılanmadığını da göstermektedir. Bu durum hem tarihsel hem de teolojik düzlemde Sâbiîliğin karmaşık ve çok katmanlı yapısını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Sâbiî Tanrı tasavvurunun doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için hem klasik İslam literatüründeki sınıflandırmalar hem de modern dönem araştırmalarının ortaya koyduğu veriler bütüncül bir şekilde ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Buckley, J. J. (1982). A Rehabilitation of Spirit Ruha in Mandaean Religion. *History of Religions*, 22(1), 60–84.
- Cerrahoğlu, İ. (1962). Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîlik. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1).
- Drower, E. S. (1937). *The Mandaeans of Iraq and Iran: Their cults, customs, magic, legends and folklore*. Oxford: Clarendon Press.
- Drower, E. S., & Macuch, R. (1963). *A Mandaic dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Ebû Mansur el-Mâtürîdî. (2015). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi* (Bekir Topaloğlu, Çev.; Yusuf Şevki Yavuz, Ed.; c. 1). İstanbul: Ensar Yayınları.
- el-Askalânî, A. b. H. (1415). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Cilt 1, 605). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Bîrûnî, E. R. M. b. A. (1879). *The chronology of the ancient nations* (C. E. Sachau, Ed. & Trans.). London: W. H. Allen.
- el-Hasanî, Abdurrezzak. (1931). *es-Sâbi'a Kadîmen ve Hadîsen*. Mısır: Mektebetü'l-Hancı Yayınları.
- Eroğlu, A. H. (2013). Tanrı. *Dinler Tarihi* (A. H. Eroğlu, Ed.). Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.
- er-Râzî el-Cessâs, (1405 h.). *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Muhammed Sâdık el-Kamhavî, Thk.; c. 3). Beyrut: Daru'l-İhyâ'ü't-Turâsî'l-Arabiyye.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. (2013). *el-Milel ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi* (M. Tan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. (1996). *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (H. Karakaya & K. Aytekin, Çev.; Cilt 1). Hisar Yayınevi.
- Fahrüddin er-Râzî. (1988). *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb* (Ahmet Hikmet Ünalı, Ed.; Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç & C. Sadık Doğru, Çev.; c. 3). Ankara: Huzur Yayınevi.

- Ez-Zemahşerî, el-Hârizmî. (2017). *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Üyuni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl (Keşşaf Tefsiri)* (Murat Sülün, Ed.; Ömer Çelik, Çev.; c. 1). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Et-Taberî, E. C. M. b. C. (1996). *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Taberî Tefsiri)* (Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, Çev.; c. 1). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Gündüz, Ş. (2016). *Sâbiîler: Son Gnostikler*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2018). *İslam ve Sâbiîlik*. İstanbul: Hikav Yayınları.
- Hamidullah, M. (2016). *Aziz Kur'an: Çeviri ve açıklama* (A. Baydar, Ed.; A. Hatip & M. Kanık, Çev.). Beyan Yayınları.
- İbn Hanbel, A. (1999). *el-Müsned* (Cilt 6, 25, 31). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Yayınları.
- İbn Hişâm, C. A (1411). *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Cilt 2). Beyrut: Dârü'l-Cîl Yayınları.
- İbn Nedîm. (2017). *Kitâbü'l-Fihrist* (Ed. M. Yolcu). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Küçük, A., Tümer, G., & Küçük, M. A. (2016). *Dinler Tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Mevdudi, M. S. E. A. (1991). *Tefhîmu'l-Kur'ân* (A. Bulaç ve Kurul, Çev.; Cilt 3). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sarıkcıoğlu, E. (2016). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Sicistânî, E. B. M. i. A. (1995). *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân* (Muhammed Edib Abdulvahid Cemran, Thk.). y.y.
- Ünalın, S. (2001). Risalet öncesinde Arap Yarımadası'ndaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6.

* * * * *

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmada taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş arasında bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışma için herhangi bir kurum ya da kuruluştan finansal destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir. Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan ederim.

Katkı Oranı: